

Bul qatarlardaǵı Kámekbay obrazındaǵı suwıq suwday mıyrımsızlık, menmenlik, hújdansızlıq ayrıqsha kózge taslanadı. Jazıwshı bul Kámekbay obrazı arqalı xalıqımız arasında ushırasatúǵın usınday mıyrımsız insanlardı, óz mápi ushın xızmet etip júrgen basshılardı ótkir sıńǵa aladı.

Shıǵarmada Kárimbay obrazınan basqa da satıralıq obrazlardı kóriwmizge boladı. Ásirese Kárimbaydıń qolqanatları bolıp júrgen Káramatdin, Sattar obrazlarında kórsetip ótıw orınlı. Bul obrazlarda Kárimbay sıyaqlı ózleriniń boyında barlıq sumlıqtı sıńdırgen insanlar. Jazıwshı bul obrazlardı pálektuń asıtında jayparaxat kún kórwshe, rawajlanıw máselesin artqa súriwshı insanlar kelbetin bayan etedi.

Jamanlıqtıń izinde jaqsılıq bolǵanıday, Rawshan hám basqada onıń tárepdarlarınń kóbeyiwı awıl xojalıq tarawınıń gúlleniwine alıp keldi. Miynetkesh jigitler Boris, Murat obrazları arqalı awıl adamlarınıń miynetke hadal kózqarasta qarawı hám sana-seziminiń hár tárepleme ósip barıwı kórkem bayan etiledi. Murat óz miynetkeshligi menen Kárimbaydıń jamanlıqlarına sınbaydı, haqıyqatlıq jolında gúresip, dushpanınıń aldında búgilip qalmaq, óziniń aqıllılıǵı menen jamanlıqtı jeńip shıǵadı.

#### **Ádebiyatlar**

1. Paxratdinov Yu. Qaraqalpaq satırası. –Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 1992.
2. Aymurzaev J. Shıǵarmalarınń eki tomıǵı. I-II tom. –Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 1980.
3. Paxratdinov A., Allambergenov K., Bekbergenova M. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı. –Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 2011.

**REZYUME**  
Maqola qoraqalpoq adabiyotshunosligida kam o'rganilgan dolzarb muammolarning biriga bag'ishlangan. XX asr qoraqalpoq adabiyotida satiraning o'rganilishi jarayoni, o'ziga xos xususiyatlari, satirik prozaning rivojlanish masalalari so'z etilgan. Shuningdek qoraqalpoq adabiyotining yirik adibi J.Aymurzaevning “Amiwdarya boyında” asaridagi satirik obrazlar talqin qilingan.

**РЕЗИОМЕ**  
Статья посвящена одному из наименее изученных актуальных вопросов каракалпакской литературы. Рассматривается процесс изучения сатиры в каракалпакской литературе XX века, её особенности, развитие сатирической прозы. А также интерпретированы сатирические образы в произведениях великого писателя каракалпакской литературы Ж.Аймурзаева «Әмиўдарья бойында» (У берегов Амударьи).

**SUMMARY**  
The article is devoted to one of the least studied topical issues of Karakalpak literature. It is described the process of studying satire in the karakalpak literature of XXth century, its features, the development stages of satire prose. More over, there interpreted satirical images in the work of the great karakalpak writer J.Aymurzaev Amudarya boyında (At the bank of Amudarya).

#### **ЭПИК АНЪАНАЛАР ТАЛҚИНИДА ИЖОДИЙ СИНТЕЗ МУАММОЛАРИ**

**С.Жумаева – филология фанлари номзоди**

*Қарши давлат университети*

**Таянч сўзлар:** эртақ, достон, эпик тур, иждокорлик, мавзу, вариант, бахши, жиров, сюжет, образ, анъана, услуб, трансформация, эпизод.

**Ключевые слова:** сказка, эпос, эпический тур, творчество, тема, вариант, бахши, жиров, сюжет, образ, традиция, стиль, трансформация, эпизод.

**Key words:** fairy tale, epic, epic tour, creativity, theme, variant, bakhshi, dzhirov, plot, image, tradition, style, transformation, episode.

Эртақлар халқ ижодиётининг эпик тури сифатида энг қадимий жанрлардан бири бўлиб, халқнинг улуғвор ғоялари, дунёқараши, рухий кечинмалари ижтимоий-сиёсий, оилавий – маиший, диний, ахлоқий қарашларини ўзига хос бадиий акс эттиради. Воқеабандлик, бирор ҳодисани мукамал тарзда баён этиш бу жанрга хос бўлган асосий белги – хусусиятлардир. Шу маънода, асрлар оша давр таҳририга учраб, сайқаллашиб, гўзал шакли, чуқур ва теран мазмуни билан бизгача етиб келган эртақлар ханузгача энг сеvimли, энг жозибали халқ китоби бўлиб яшаб келмоқда. Хусусан, “Зиёд ботир”, “Сўлмас гул ва вафодор хотин”, “Маликаи Хуснобод”, “Озодачехра”, “Тухматга учраган келин” номли бир қатор эртақлар ўзбек халқ эртақчилигида поэтик тизимнинг яхлитлиги, маиший йўналганлиги, анъанавий шакли ва мазмун моҳиятига кўра алоҳида ўрин тутди. Мазкур эртақларда “...вафодорлик мавзуи етакчилик қилади... Ишқ-вафо, тухмат азоби порлоқ орзулар қанотида ифодаланган. Севги-садоқат, соф муҳаббат ғоясини ташкил этиб, ёр фироқи йўл азобига мансуб воқеа ва ҳодисаларда сарсон-саргардонлик етакчи хотимани

оптимистик рух бошқаради, гоҳо у фожиа билан якун топади. Бу нарса ишқий саргузашт эртақларнинг ўзига хос табиатини белгилайди. Унинг воқеалари лирик оҳангда тавсифланган” [1:149].

Таъкидлаш жоизки, эртақларнинг қорақалпоқча варианты “Вафо савдогар” ғоявий – бадиий хусусиятлари, сюжет ва образлари тизимида кўра “Озодачехра”, “Тухматга учраган келин” номли ўзбек халқ эртақлари билан муштараклик касб этади. Бу муштараклик, аввало, икки қардош халқ вакилларининг орзу-умидлари, психологияси, турмуш тарзининг ўзига хос уйғунлигида акс этади. Шунингдек, мазкур эртақларнинг бир-бирига яқинлиги, шаклий тузилиши, табиатининг ўхшашлиги бир вақтда юзага келганлиги, ёнма-ён яшаб, ўзаро таъсир жараёнида ривожланганидан далолат беради.

Эртақларнинг ўзбекча вариантыда ҳикоя қилинишича, Озодачехра Балх шаҳри подшошининг чевараси. Қизнинг отаси Саид савдогар бўлиб, хотини дунёдан ўтгач, кизини бобоси подшонинг ҳузурида қолдириб, савдо иши билан сафарга кетмоқчи бўлади. Подшонинг маслаҳати билан Озодачехра шайх Санон

хузурида қолдирилади. Қиздаги ўзгача чирой ва латофатни кўрган шайх қабих ниятни ўйлаб, унга тажовуз қилмоқчи бўлади. Қиз эса уни обдасга билан уриб қочади. Шарманда бўлган шайх кизни одобсизликда айблаб, подшога чиқади. Озодачехра доно вазирнинг аралашуви билан ўлимдан қутилиб қолади. Ана шундан сўнг унинг фавқуллоҳда ҳодисаларга тўла саргузаштлари бошланади. Озодачехра шахзода Бахт билан турмуш куради, лекин вазирнинг ўғли унга хиёнат қилади, иродали ва абжир киз қирқ қароқчини ўлдиради, чўпон йигит киймида юртига келади ва воқеалар сўнгида душманлик қилганлар жазоланадилар [2: 539-540]; [3: 234-236].

Қорақалпоқча эртақ матнида сюжетнинг бу таянч нукталари сақланган ҳолда қатор ўзгаришлар кўзга ташланади. Чунончи, эртақ қахрамони – кизнинг номи Қундуз, юрти Чин мамлакатидир. Отаси Вафо савдогар эса подшонинг куёви бўлиб, унинг подшо кизини сафардан қайтишда кўриб қолиб, катта қалин (юз бош тош туя, юз от, юз эчки, юз тилла) эвазига уйланиши, Қундузнинг туғилиши ва унга отасининг меҳрибонлиги каби воқеалар бирмунча кенгрок баён этилган. Ўзбекча вариантдан фарқли ўлароқ, бунда разил шайхнинг исми айтилмай, ҳазрати пир деб юритилади [4:102-103].

Ўзбекча эртақ вариантыдаги вазир ўғли ўрнида мазкур эпизодда шахзода йигитларининг бошлиғи хоинлик қиладики, бу ҳам қорақалпоқ эртақлари матнида учрайдиган типик белгилардан биридир.

Айни эпик сюжет қорақалпоқ халқ бахшиси Қурбонбой жиронинг “Қаншайим” достонига замин бўлган. Бироқ мазкур эртақлар жирон талқинида қатор мотив ва образлар қайта ишлови билан сайқалланиб ўзига хослик касб этади. Шунингдек, достонда ҳар бир вариантнинг айрим специфик хоссалари ёрқин кўзга ташланади. Достон сюжети ривож икки қисмга ажратилганда буни яққол кўриш мумкин.

Биринчи қисм – отанинг ҳажга кетиш учун тайёрланиб, кизи – Қаншайимни мулла Мушқилга қолдириши, кизнинг эса мулла ниятини пайқаб уни фош этиши ва отаси томонидан чўлга элиб ташланишидир.

Иккинчи қисм – Қаншайимнинг чўлдан топиб олинишидан кейинги саргузаштларидир. Биринчи қисм мазмунини ҳар иккала матн вариантыда деярли бир хил (фақат нашр нусхасида кизнинг отаси Сулаймон Сардақлининг етмиш яшар хони дейилса, қўлзма нусхада Қумкент шаҳридан Салимбой деган киши деб кўрсатилади) [4:173].

Биринчи қисм ҳийла барқарор бўлиб, эртақ сюжетида тўғридан-тўғри трансформация қилинганлигида намён бўлади. Характерига кўра ҳам бу қисм воқеалари ижроқидан жиддий ўзгаришлар талаб қилмайди, балки фабуланинг ёрқин ифодасига ва кульминациясига замин ҳозирлашга хизмат қилади. Шу маънода бу қисм қолиплаган аънавий бошламадир. Иккинчи қисм воқеалари оқими эса достонга хос эпик кўлам, персонажларни идеаллаштириш ва бошқа шаклий компонентларни тақозо қиладики, бунда энди эртаққа хос тасвир меъёри достонга сиғмай қолади. Шунинг учун ҳам бахши эртақ сюжети мотивлари, ҳаётини қамрови, шеърини ва бошқа қисмларига эпос талаби нуктаи назардан ёндошади. Бу жараён эса ижобий бўлиб, достончининг эпик аънаваларнинг қанчалик ўзлаштирганига, индивидуал услубига, салоҳиятига ва бошқа омилларга боғлиқдир. Шунинг

учун ҳам эртақларнинг асосини ташкил этган сюжет достонга ўтганда унга баъзи образлар ва эпизодлар қўшилган, воқеалар тасвири кенгрок аспектда, шеърини ва насрий қисмларнинг ўзаро уйғунлашуви асосида баён этилган. Достонга киритилган Абдулла образини эртақ матнида учратмаймиз. Қаншайимнинг акаси бўлган бу образ ўз сингисининг софлигига ишонади, унга ачинади, отасини ишонтириш учун кизнинг қўйлагини чўпондан олган қўй қонига бўяб келади. Эртақларга хос бўлган бу хусусият достоннинг таъсирчанлигини ошириб, унинг янада қизиқарли бўлишига хизмат қилади. Қаншайимни чўлдан топиб олиб, унга уйланган киши ҳар иккала вариантда ҳам Абдурахмон деб аталади. Лекин у китобда ботир, қўлзмада эса Юнон шоҳи деб таърифланади. Ҳам шоҳ, ҳам ботир сифатида у достончи идеалини ифодалаб, Сардақли ва Елпенг мамлакатлари ўртасидаги ўзаро урушга чек қўяди ва халқлар биродарлигини таъминлайди. Бизнинг кузатишимизча, достоннинг нашр варианты ўзбек халқ эртаги асосида пайдо бўлиб, унга баъзи қорақалпоқ қахрамонлик достонларидаги аънавий жанг эпизодларидан бирини киритиб (Темирхон ва Абдурахмон олишуви), асарнинг тасвир кучини оширган. Қўлзма варианты эса бевосита қорақалпоқ эртаги таъсирида яратилган бўлиб, эртаққа хос сюжет чизиқлари, бадий уйдирма ва фантазия излари сақланган.

Англашиладики, достонда сеҳр ва муболага эртақдагига қараганда анча чекланган бўлиб, бадий тасвир ва ҳаётини етакчилик қилади. Образлар ҳам умумий тарзда эмас, балки аниқлаштирилиб, хатти-ҳаракатлар, кечинмалар орқали тасвирланади. Воқеалар баёнида ҳар бир жанрга хос услуб кўзга ташланади. Яъни, эртақда лўндалик ва қисқалик, достонда эса деталлаштириш устунлик қилади. Достонга асос бўлган воқелик эртақдан ўзлашиш жараёнида фантастик унсурларни ҳаётини белгиларга алмаштира бошлаб, янги жанрнинг ўз компонентига айланиб қолган. Қахрамонлари турли тоифага мансуб бўлган достонларда уларнинг характер хусусиятлари ижтимоий зиддият ва адолатсизликка қарши курашда очилади. Шунга кўра, унинг танқидий характери асарда асосий, ҳал қилувчи ўринни эгаллайди. Шу билан бирга, эртақдаги муҳим эпизодлар ўзаро уйғунлашиб, достоннинг эпик негизини ташкил этганки, бу ижтимоий, маиший мавзунини кўтаринки руҳда баён этишда имкон берган. Айни жиҳатларни фарқлашда фольклоршунос В.Я.Пропп таъбири билан айтганда, “...айрим эпик турга мансуб асарларни бир-биридан узоқлаштирувчи ёки ўзаро яқинлаштирувчи белгилар мавжуд. Шунингдек, алоҳида аҳамиятга эга бўлган муҳим белгини қайта адабий ўзлаштириш ижодий ишлаш жараёнида аниқлаш, унинг ўзгармай бирдек тура бериши ёки ўзгарувчанлигига эътибор бериш тадқиқотчидан ўта синчковликни талаб қилади [4:82].

Хулоса қилиб айтганда, “Қаншайим” ўзбек ва қорақалпоқ эртақлари билан эпос аънаваларининг ижодий синтези намунаси сифатида вужудга келган ғоявий – бадий мукаммал асар саналади. Унда қардош икки туркий халқнинг эпик аънавалари сюжети барқарорлашган. Зеро, асар умумтуркий халқларнинг юксак ахлоқ нормалари ҳақидаги қарашларини қамраб олиб, ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-маиший аҳамият касб этган.

#### Адабиётлар

1. Имомов К. Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Т.: «Фан», 2008.
2. Ўзбек халқ эртақлари. Икки томлик. 2-том. – Тошкент. «Ғафур Ғуллом номидаги адабиёт ва санъат» нашриёти, 1963.
3. Ойжамол. Ўзбек халқ эртақлари. – Тошкент: «Фан», 1969.
4. Максегов К. Каракалпакский эпос. – Т.: «Наука», 1977.
5. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – М.: «Наука», 1976.

#### РЕЗЮМЕ

Мақолада ўзбек ва қорақалпоқ адабиёти ривожига эртақчилик аънаваларининг муҳим омил бўлганлиги ҳақида сўз

юритилган. Шунингдек, эртақ жанрининг шакли, ифода услуби, образ ва мотивларига қайта ишлов берилиши натижасида стилизация фольклоризм кўринишларининг яратилганлиги билан боғлиқ тушунчалар борасида фикр юритилган. Ўзбек ва қорақалпоқ адабиёти тараққиётида фольклор жанрлари стилизацияси омиллари ва кўринишларининг муҳим ўрни ва аҳамияти тадқиқ қилинган.

## РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются сказочные традиции которые являются важным фактором развития узбекской и каракалпакской литературы. Также анализируется концепции, связанные с созданием стилистических форм фольклора в результате обработки формы, стиля выражения, образа и мотивов сказочного жанра. Изучается важная роль и значение факторов и проявлений стилизации фольклорных жанров в развитии узбекской и каракалпакской литературы.

## SUMMARY

The article depicts that the traditions of fairy tales are an important factor in the development of Uzbek and Karakalpak literature. It also discusses the concepts associated with the creation of stylistic forms of folklore as a result of the processing of the form, style of expression, image and motives of the fairy tale genre. The important role and significance of the factors and manifestations of stylization of folklore genres is studied in the development of Uzbek and Karakalpak literature.

## КОСМОГОНИК МИФ СЮЖЕТИНИНГ ЭПИК ТАЛҚИНИГА ДОИР

М.Жўраев - филология фанлари доктори, профессор

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти

**Таянч сўзлар:** фольклор, астраль миф, архаик миф, афсона, сюжет, мотив, персонаж, этиологик миф, антропогеник қараш, тарихий асос.

**Ключевые слова:** фольклор, астральный миф, архаический миф, легенда, сюжет, мотив, персонаж, этиологический миф, антропогенические воззрения, историческая основа.

**Key words:** folklore, astral myth, archaic myth, legend, plot, motive, character, etiological myth, anthropogenic views, historical basis.

Маълумки, жаҳон, шу жумладан, туркий халқлар фольклорининг қадимий намуналаридан бири космогоник мифлар бўлиб, унда оламнинг тузилиши, ой, қуёш ва юлдузларнинг пайдо бўлиши, самовий жисмлар ҳаракати ҳақидаги мифопоэтик тасаввурлар ўз ифодасини топганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Бундай миф ва эътиқодий қарашлар қадимги одамнинг олам ҳақидаги энг кўҳна ибтидоий тасаввурлари йиғиндисидан иборат бўлган. Қадимги одамнинг замин ва уни ўраб олган бепоён борлиқ сирларидан воқиф бўлишга интилиши натижасида юзага келган мифологик тасаввурларнинг туб моҳияти – оламнинг ибтидоси сабабларини тушунтиришга қаратилган. Демак, космогоник мифлар борлиқнинг пайдо бўлиши, осмон билан ернинг яратилиши ва бир-биридан ажратилиши, ой, қуёш, юлдуз каби само ёриткичлари ҳамда табиат ҳодисалари ҳақидаги қадимий эътиқодий қарашлар ва мифологик тасаввурлар асосида юзага келган. Космогоник мифларнинг тарихий асослари ва мотивлар тизимини ўрганиш аждоқларимиз поэтик тафаккурининг шаклланишига асос бўлган қадимий мифопоэтик архетиплар моҳиятини ойдинлаштиришда муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбек фольклоршунослигида космогоник мифлар ва осмон жисмлари билан боғлиқ халқ қарашлари К.Имомов [1], У.Жуманазаров [2:30-47] ва ушбу мақола муаллифи томонидан ўрганилган [3].

Космогоник мифлар ҳам ўз мазмунини ва сюжет типларига кўра бир неча гуруҳни ташкил этган бўлиб, улар орасида оламнинг яратилишига доир этиологик мифлар, қуёш ва ой тўғрисидаги шамсий-қамарий мифлар, юлдузлар ҳақидаги астраль мифлар, табиат ҳодисаларига оид халқ қарашларини ўзида акс эттирган култ мифлари каби типларга бўлинади. Юлдузлар тўғрисидаги астромифологик тасаввурлар асосида шаклланган ўзбек мифлари орасида Осмоннинг шимолий ярим шарига кўринувчи Етаган ёки Етти қароқчи юлдузларининг пайдо бўлиши ҳақида ҳикоя қилувчи сюжетлар ўзининг хилма-хиллиги ва қизиқарлилоғи билан ажралиб туради. Бу типга мансуб астраль мифларнинг генезиси ва ўзига хос эпик талқинларини ёритиш мақсадида юлдузга айланган етти оға-ини ва уларнинг сингиси ҳақидаги ўзбек мифини таҳлилга тортишни лозим топдик.

Қашқадарё вилоятининг Касби туманидаги Майма-ноқ қишлоғида яшовчи уста Неъматилла Дилмурод ўғлидан 1997 йилда биз тарафимиздан ёзиб олинган "Савдогарнинг етти ўғли" номи мифда осмон жисмларининг пайдо бўлиши шундай изоҳланади:

«Қулардан бир куни бир савдогар сафарга отландиган бўлиб қолибди. Унинг етти ўғли бор экан, хотини

бўлса яна оғироёқ экан. Савдогар кетар чоғи ўғилларига қараб: «Болаларим, рўзғорни энди сизларга топшириб кетаяпман», – дебди. Орадан бироз вақт ўтиб, савдогарнинг хотини киз туғибди. Етти оға-ини сингилли бўлганликларига суюниб, бошлари осмонга етибди. Бир куни ака-укалар бир дашту биёбонда чайла қуриб яшай бошлабди. Акалари овға кетганида киз уларга овқат пишириб ўтираркан. Бир куни киз уйдан эргашиб келган мушуги билан аразлашиб қолишибди. Мушук аччиқ қилиб, ўчоқдаги оловни ўчириб қўйибди. Акалари келгунига қадар овқат тайёрлаш учун кизча ноилоҳ олов ахтариб йўлга тушибди. Юра-юра бир кампирнинг уйига бориб қолибди. Кампир қизнинг қўлига бир ҳовуч кул солиб, устига уч дона чўғ қўйиб берибди. Кизнинг қўлидаги кул аста-секин тўкилиб, из бўлиб қолибди. Кампир ана шу кул изи билан келиб, ҳар куни кизга бошидаги битларни тердириш баҳонасида унинг тиззасига бошини қўйганча қонини сўриб кета бошлабди. Бир куни бу сирдан воқиф бўлиб қолган етти оға-ини кампирнинг бошига қилич солиб, қалласини сапчадай узиб ташлабдилар. Аммо қалла думалаб-думалаб бир ғорга кириб кетибди. Бу ғорда кампирнинг дев акалари яшар экан. Улар ғордан чиқиб келишибди-да, етти ака-ука билан уларнинг сингисини ўлдирибдилар.

Шу атрофда бир чўпон қўй боқиб юрган экан, савоб учун уларнинг жасадларини ювиб-тараб, қўмибди. Бир йилдан сўнг уларнинг мазоридан ҳар хил гуллар ўсиб чиқибди. Савдогар болаларини ахтарибди, аммо улар ўлганини билиб, доду фарёд чекиб йиғлабди. Фарзандларидан жудо бўлган савдогарнинг нолаю илтижолари тангрининг даргоҳида қабул бўлиб, етти ака-ука билан уларнинг сингиси тирилибди ва худонинг амри билан осмонга чиқиб, юлдузга айланиб қолишган эмиш. Осмондаги Етти қароқчи билан Зухра юлдузлари ана шу ака-ука билан уларнинг сингиси дейишади. Қизча жодугарнинг уйидан чўғ олиб келганда қўлидан тўкилган кулнинг изи эса Сомон йўлига айланган экан» [Муаллифнинг фольклор экспедицияси материалларидан, 1997 йил].

Етти ака-ука ва уларнинг сингиси саргузаштлари ҳақидаги бу асотир қадимги туркий қавмлари мифологиясидаги архаик сюжетлардан бири асосида шаклланган. Хусусан, тоғли олтойликларнинг афсоналарида ҳам Етаган юлдузларига айланган етти ака-уканинг сингиси образи бор бўлиб, унинг исми «Очу қарақши» дейилади. Г.Н.Потаниннинг аниқлашича, тоғли олтойликлар тилида «қарақши» сўзи «сохибжамол», «ғўзал» деган маъноларни англатар экан [4:128].

Бурят мифларидан бирида айтилишича, Етти қароқчи юлдузи ўзининг ақлилиги ва топқирлиги би-